

Hukuk Tarihinde Ötanazi

Osman Kaşıkçı*

Ötanazi, Yunancadan gelen ve iyi ölüm anlamına gelen bir kelimedir. Hukukta, dayanılmaz acılara maruz kalmış bir hastanın bilerek ve isteyerek ölmeyi istemesi ve kendisinin veya başka birisinin ölümü gerçekleştirmesi demektir. Ötanazi yapanın iradesine bağlı olup olmanasına göre iradi ve iradi olmayan, yapılış şekline göre de aktif ve pasif olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bazı ülkeler ayırın yaparak bazıları ise tamamını yasaklamış veya tamamen serbest bırakmışlardır. Dinlerin ötanaziye bakışları da farklılık arz etmektedir. Yahudilikte genel olarak iradi ötanaziye karşı çıkılırken, hristiyanlıkta ise mezheplere göre farklılık arz etmektedir. İslamda ise intihar ve benzeri ölümlere hep yasak gözüyle bakılmıştır.

Euthanasia (from the Greek, meaning “good death”), refers to the practice of ending the life a manner which relieves pain and suffering. The judicial sense of the term “homicide” “includes any intervention undertaken with the express intention of ending a life, even to relieve intractable suffering. Thus judicially, a “mercy killing” or euthanasia is generally considered to be a criminal homicide and is normally used as a synonym of homicide committed at a request made by the patient. Euthanasia may be classified according to whether a person gives informed into three types: voluntary, non-voluntary and involuntary. There is a debate within the medical and bioethics literature about whether or not the non-voluntary (and by extension, involuntary) killing of patients can be regarded as euthanasia, irrespective of intent or the patient’s circumstances. Voluntary, non-voluntary and involuntary euthanasia can all be further divided into passive or active variants. Some governments around the world have legalized voluntary euthanasia but generally it remains as a criminal homicide. There are many different religious views on euthanasia, although many moral theologians are critical of the procedure. Jewish thinkers generally oppose voluntary euthanasia, often vigorously, though there is some backing for voluntary passive euthanasia in limited circumstances. Catholics condemn euthanasia as a “crime against life. Protestants vary widely on their approach to euthanasia. Islam categorically forbids all forms of suicide and any action that may help another to kill themselves.

Anahtar Kelimeler/Key Words: Ötanazi, İslam Hukuku, Euthanasia, Islamic Law

GİRİŞ

İnsanlık tarihi kadar eski olan hususlardan birisi de hastalıklardır. Dolaşısıyla ilk çağlardan bu yana insanlar hep hastalıkların tedavisi için uğraş vermişlerdir. Şu anda geline nokta ümit verici olmakla birlikte birçok hastalığın

* Prof. Dr., Fatih Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi.

henüz kesin olarak tedavisi mümkün değildir. Bu sebeple iyileşmesi mümkün olmayan ve hastalığından ıstırap çeken hastaların zaman zaman başvurdukları durumlardan birisi de ötanazidir. Eutanasia, Grekçe'den gelen bir kelimedir. Eu: İyi, güzel; Thanatos: Ölüm anlamına geldiğine göre ötanazi, güzel ölüm demek olur¹. Ötanazide hekim verdiği ilaçla hastanın ölmesini böylece acılardan kurtulmasını sağlamaktadır. "Euthanasia" terimini ilk kullanan kişi Romalı tarihçi Suetonius'tur². Daha sonra maksadı ifade etmek için çeşitli dillerde aşağı yukarı aynı anlamı ifade eden kelimeler kullanılmıştır³. Türkçeye de Grekçe aslının Türkçe okunuşu olan "ötanazi" şeklinde geçmiştir.

I- ÖTANAZİNİN TANIMI VE ÇEŞİTLERİ

A- TANIMI

Ötanazi, tıp biliminin verilerine göre iyileşmesi mümkün görünmeyen bir hastalığa tutulmuş ve dayanılmaz acılar içerisinde olan kişinin hayatına, onun veya yakınlarının talebi üzerine hekim tarafından son verilmesidir⁴. Tanımdan da anlaşılacağı üzere ötanaziden söz edebilmek için her şeyden önce iyileşmesi mümkün olmayan bir hastalığa tutulmuş bir hasta olması gerekir. Bu durumda hasta olmayan ya da iyileşmesi mümkün bir hastanın kendisini öldürtmesi ötanazi değil, intihardır. Böyle bir kişiye yardım eden kimseler de intihara yardım suçunu işlemiş olurlar. Ötanazi ile hayatına son verilmesi istenen hastanın hastalığı dayanılmaz derecede acı verici olmalıdır. Dolayısıyla ötanazi, hastanın bir an önce acılardan kurtulmasını temin amacıyla uygulanmalıdır. Bu nedenle iyi ya da güzel ölüm anlamına gelen "ötanazi" kavramı kullanılmıştır. Ayrıca ötanaziden söz edebilmek için ölüm talebinin bizzat hasta veya yakınları tarafından talep edilmesi gerekir. Bu nedenle doktor hastaya iyilik olsun diye ötanaziye kendiliğinden karar verip uygulamaz. Son olarak da ötanazi hekim tarafından uygulanmalıdır. Dolayısıyla hekim olmayan kimselerin iyi niyetle de olsa, mesela tarihte olduğu gibi zehir içirerek, hastayı öldürmeleri ötanazi değildir.

- 1 M. Muhtar Çağlayan, Ötanazi ve İntihar, Adalet Dergisi, S. 1, Ankara 1966, s. 33; M. Emin Artuk, Ötanazi, Yargıtay Dergisi, Temmuz 1992, C. 18, S. 3, s. 301.
- 2 Aykut Kazancıgil, Tıp Sözlüğü, Ankara 1978, s. 143; www.alleanzacattolica.org; Elçioğlu/Gündüz/Köşgeroğlu, Tıp, Hukuk ve Etik Açısından Eutanasia, Tıbbî Etik, İstanbul 1994, s. 64.
- 3 Faik Çelik, Türk Hukuk Sistemine ve Biyo-Hukuk Sözleşmesine Göre Ötanazi, KHUKA, S. 99-201, 2005, s. 169.
- 4 Birbirinden az farklı tanımlar için bkz. Nur Centel, Türk Ceza Hukukuna Giriş, İstanbul 2001, s. 233; Emin Artuk/Caner Yenidünya, Ötanazi, Turan Tufan Yüce'ye Armağan, İzmir 2001, s. 298; Hakan Hakeri, Tıp Hukuku, Ankara 2007, s. 301.

B- ÖTANAZİNİN ÇEŞİTLERİ

1- Aktif Ötanazi- Pasif Ötanazi

Aktif ötanazi, hayatı kısaltacak veya hayata son verecek maddelerin, hastanın acı ve ıstırabını tümünden dindirmek üzere bilerek kullanılmasıdır⁵. Böylece hastanın hastalığına ve ölüm sürecine etkide bulunarak yaşam süresi kısaltılmaktadır. Hekimin ölüm sürecine yardımcı doğrudan ilaç vermek (doğrudan ötanazi) suretiyle olabilir. Günümüz hukukunda doğrudan aktif ötanaziye izin verilmemiştir⁶. Dolaylı aktif ötanazi ise, acı dindirmek için verilen ilaçların yan etkisi ile hastanın hayatının kısaltılmasıdır. Başka tedavi yönteminin bulunmaması, hastanın aydınlatılarak rızasının alınmış olması ve tedavi ile sonuçları arasında uygun bir dengenin varlığı halinde hekim suç işlemiş olmamaktadır⁷.

Pasif ötanazi ise, insan yaşamının devamı için zorunlu bir kısım tedavinin durdurulması veya geri çekilmesidir. Bu durumda hasta aktif olarak öldürülmemekte sadece yaşam destekleyici tedavi sona erdirilerek bir anlamda ölüme terk edilmektedir⁸. Suni olarak beslenen bir kişinin beslenmesinin durdurulması veya suni solunum kesilmesi gibi. Hastanın veya yakınlarının rızası ile pasif ötanazi uygulanması durumunda hukuken herhangi bir sakınca yoktur. Buna mukabil hastanın rızası olmaksızın uygulanırsa, ihmal suretiyle öldürme söz konusu olur ve hekim kasten adam öldürme suçundan yargılanır⁹.

2- İradi Ötanazi- İradi Olmayan Ötanazi

İradi ötanazi, bir hastanın bilinci yerindeyken, herhangi bir etki veya baskı altında olmaksızın, tamamen kendi özgür iradesiyle kendisine ötanazi uygulanması istemesi ve bunun gerçekleştirilmesidir.

5 Köksal Bayraktar, Hekimin Tedavi Nedeniyle Cezai Sorumluluğu, İstanbul 1972, s. 150.

6 Hakan Hakeri, Tıp Hukuku, Ankara 2007, s. 304.

7 Hakeri, 305.

8 Sulhi Dönmezer, Kişilere ve Mala Karşı Cürümler, İstanbul 2001, s. 35.

9 Hakeri, 306. Günümüzde A.B.D. Yüksek Mahkemesi, pasif ötanaziyi tanımıştır. Hollanda ise, hem pasif hem de aktif ötanaziyi kabul etmiştir (Sibel İncoğlu, Hollanda Hukukunda Ötanazinin Hukukiliği, İstanbul Barosu Dergisi, Mart 1999, S.1, s. 27-33, s. 29). Ülkemizde ise, 1998 yılında Sağlık Bakanlığınca yayınlanan "Hasta Hakları Yönetmeliği"nde (Resmi Gazete 1.8.1998, No. 23420), karar verme yeteneği bulunan reşit bir hastanın bilinci açık ise, ölümcül hasta olsun olmasın, tedaviyi reddetme hakkının bulunduğu hükme bağlanmıştır (m. 24). Buna göre reşit, karar verme yeteneğine sahip ve bilinci açık bir hastanın, ölümü geciktiren veya engelleyebilecek bir tedaviyi baştan reddetmesi mümkündür. Buradan Hasta Hakları Yönetmeliğiyle, çok sınırlı da olsa, pasif ötanazinin tanındığı söylenebilir.

İradi olmayan ötanazi ise, hastanın temyiz gücünün olmadığı durumlarda veli ya da vasisinin izni ile uygulanan ötanazidir¹⁰. Tıp hukukundaki temyiz gücü medeni ve ceza hukukundakinden farklı olup, hastanın uygulanacak tıbbi tedbiri idrak edebilecek durumda olmasını ifade etmektedir¹¹. Tıp hukukunda hastanın doğumundan beri veya sonradan temyiz gücünü kaybetmesinin bir önemi yoktur. Şu kadar var ki, hasta temyiz gücünü sonradan kaybetmiş ise, önceden bu konuya ilişkin bir direktifi varsa ötanazi bu direktif gereği uygulanabilecektir¹². Buna mukabil hastanın hastalanmadan önce bu konuda bir direktifi yoksa hastayı iyi tanıyan yakınları ötanazi kararı verecektir¹³.

Temyiz gücüne hiç sahip olmayan ve ayrıca tedavisi mümkün olmayan bir hastalığa maruz kalmış olan kimselere ötanazi uygulanabilmesi için bu hastaların, ölümcül hastalık, koma veya bitkisel hayat gibi durumlara girdiklerinde, yaşadıkları yaşamın yaşamaya değmez ve hatta hasta için bir yük haline dönüşmesi gerekir. Yaşamın yaşamaya değmez olduğuna ise, hastanın yakınları, doktorlar, bir etik komite veya mahkeme karar verecektir. Ağır bir hastalıkla doğmuş bebeklerin de, kişi sayılamayacakları için ailelerinin kararıyla öldürülebileceği savunulmuştur¹⁴. Ancak böyle bir yaklaşım bazı etik sorunları da beraberinde getirecektir. Bilindiği üzere Nazi devrinde toplama kamplarında yaklaşık 200 bin tedavisi imkânsız hasta ve akıl hastası öldürülmüştür¹⁵. Bu durumda ötanazi değil, öjeni söz konusu olmaktadır. Gerçekten yeni doğan sakat bebeklere kişi sayılamayacakları için ötanazi uygulanabileceği kabul edilirse bu ötanazi değil, toplum mühendisliği denebilecek öjeni uygulamasına yol açılmış olur¹⁶. Çünkü bu çocukların yaşamına son verilmesinin asıl nedeni, bakımlarının getirdiği maddi ve manevi yüküdür. Bu anlayış bizi, topluma ve aileye yük olan, istenmeyen hasta ve yaşlıların, öldürülmesi veya ölüme terk edilmesi haline döndürür. Bu durumun da ötanazinin amacı ile bağdaştığı söylenemez. Gerçekten ötanaziyi, toplumsal temizlik değil, kişilerin yaşamlarının sonuna ilişkin kararları kendilerinin vermek istemeleri ve hukukun bu duruma çözüm bulmaya çalışması olarak değerlendirmek gerekir.

10 Dönmezer, 35; İnCEOğlu, 217.

11 Hakeri, 152.

12 Dönmezer, 36; İnCEOğlu, 223.

13 Dönmezer, 36; İnCEOğlu, 224.

14 Dönmezer, 37.

15 Günümüzde bu tür uygulamalara Çin'de bir nüfus planlaması yöntemi olarak başvurulduğunu görmekteyiz. Her ailenin yalnızca bir çocuk sahibi olma hakkı olduğundan, aileler sakat doğan çocuklarını bakımevlerine bırakmakta ve bakımevleri bu çocukları öldürmektedirler (İnCEOğlu, 236).

16 Horder T. Eugenics. Eugen Rev. 1936;27:277-83.

II- TARİHTE ÖTANAZİ

Babil ve Asurlularda öleceği veya iyileşmeyeceği kesin olan hastaya hekimin müdahalesinin yasak olduğu bilinmektedir¹⁷. Eski Roma’da bir hekimin hastasının acılarına son vermek için onu öldürmek istemesi suç sayılırdı ve bu eylem kasten adam öldürme kabul edilirdi. Eski İsrail’de ise şifasız hastaların çabuk ölmesi için frankincense (günlük) verildiği bilinmektedir¹⁸.

Antik Yunan’da özellikle asillerin yaşlı veya hasta bir beden içinde görünmenin alçaltıcı bir durum olduğu düşüncesi, ötanazinin uygulanmasındaki en önemli etkendi. Bununla birlikte, Hipokrat Yemini’nde açıkça belirtildiği gibi, hekimin hastaya, hasta arzu etse dahi ölümcül bir ilaç vermesi (aktif ötanazi) veya tavsiye etmesi hoş karşılanmazdı¹⁹. Bununla birlikte Antik Çağ’ın ünlü filozoflarının birçoğu, örneğin Eflatun, Aristo ve Zeno, kentlin (polisin) kaynaklarını tüketen, tedavisi olmayan hastalıklara sahip hasta yetişkinlerin gönüllü olmasalar dahi öldürülmelerinin veya bakımsızlıktan ölmelerine yol açmanın (yani pasif olarak ölmelerini sağlamanın) uygun olduğunu iddia etmişlerdir. Ayrıca dayanılmaz hastalık ve sıkıntılara maruz kalmış kimselerin ölümü tercih etmesi saygı ile karşılanırdı. Ölmek için senatoya geçerli bir neden göstermek ve izin belgesi almak yeterliydi. Bu belgeyi alanlar hâkimlere başvurur ve hâkimler de baldıran zehiri ile ölümü gerçekleştirirlerdi²⁰.

Avrupa’da Hristiyanlığın yaygınlaşmasıyla birlikte ötanazi de uygulama alanını kaybetmeye başlamıştır. Dönemin batı dünyasında, ötanaziden vazgeçilmesinin bir sebebi de devletlerin ötanaziye karşı çıkmaları olmuştur. Gerçekten, ileride yer verileceği üzere, Hristiyanlık ötanaziye açıkça karşıdır. Daha sonraki dönemde bazı din adamları tedavisi mümkün olmayan bir hastalığa tutulduğundan ölüme rıza gösteren hastanın hareketini hem akılcı hem de Allah’ın isteğine uygun sayılar da insan vücudunun “tanrı emaneti” anlayışı değişmemiştir²¹. Burada şu hususu ifade etmek gerekir ki ötanazi karşıtlığı sadece dini telkinlerle olmamıştır. Dini bir değer yargısına bağlı olmaksızın da yaşama hakkına hiç kimsenin hatta söz konusu hayatın sahibinin bile müdahale edemeyeceğini savunanlar her zaman olmuştur. Dolayısıyla

17 Bayraktar, 150.

18 Bafra, Jale, Euthanasia (Ötanazi), Yayımlanmamış Adli Tıp Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, s. 3.

19 Edelstein, D. Reidel, Medical Ethics in Antiquity: Philosophical Perspectives on Abortion and Euthanasia, Ludwig 1967, p. 6.

20 Sibel İncoğlu, Ölme Hakkı İstanbul 1999, s. 28

21 Artuk/Gökçen/Yenidünya, Ceza Hukuku Makaleleri, İstanbul 2002, s. 18.

ötanazi karşıtı görüşlerin temelinde sadece dini telkinler değil, insanı biza-tihi bir değer kabul eden diğer anlayışların da olduğunu ifade etmek gerekir.

Aydınlanma sürecinde, Avrupa’da Helen düşünce sistemi geri dönmeye ve ötanazi tekrar taraftar bulmaya başlamıştır. Nitekim pek çok Avrupa ülke-sinde bu arada İngiltere’de ötanazinin sözlüklere girdiği dönem 17. yüzyıldır. Bilindiği üzere bu yüzyıl ahlaki değerlerin gözden geçirildiği döneme rastla-maktadır²². Ötanaziye 18. yüzyılda ilk defa bir kavram olarak ortaya koyduğu kabul edilen Bacon’a göre; doktorun vazifesi, ıstırapları azaltmak ve hastayı sıhhatte kavuşturmaktır. İstırapları azaltmak vazifesi, yalnız tedavi edip iyi-leştirmekle değil, bazı hallerde ona rahat ve kolay bir ölüm sağlamak suretiy-le de yapılabilir²³.

Prusya’da Büyük Frederic, can çekişmekte olan hastayı veya yaralı-yı iyi niyetle öldüren kimseyi taksirle adam öldürme cezasını veren kanunu 1794’te yürürlüğe koyarak ötanazinin cezasını hafifletmiştir²⁴.

1799’da Mısır seferi sırasında vebaya yakalanan askerlerin, hastalığın çaresi olmaması ve orduya ayak bağı olacağı düşüncesi ile öldürülmelerini is-teyen Napolyon’un bu emrine ordu hekimleri karşı koyarak bu vahşeti önle-mişlerdir²⁵.

Yine bu yüzyılda Dr. Prady gibi bazı ilim adamları ötanazi üzerinde cid-di çalışmalar yapmışlardır. Daha sonra Rail, Marx, Rohips gibi bilim adamları konuyu daha da genişletmişlerdir. Rohips’e göre ötanazi, ruhun doğumu-dur ve bu konunun bağımsız bir bilim dalı olması gerekir. Alman Dr. Marx ise 1826’da Goethingen Üniversitesi’nde “Medikal Ötanazi” adlı bir eser ya-yınlamıştır²⁶. Nietzsche’ye göre hasta toplum için bir parazittir. Muayyen bir durumdan sonra yaşamaları münasip değildir. Yaşama zevki kaybolduktan sonra boşu boşuna ömür sürmek, doktorların ve pratik müdahalelerin esiri olmak manasızdır. Bu fikirleri uygulamaya koyan Hitler “yaşamayı faydasız ve bozuk bünyeli insan, cemiyetten atılmalıdır” diyerek, tahminen tedavisi imkânsız 20000 hasta ve deliyi gaz odalarında aç bırakarak öldürmüştür²⁷.

1906’da Ohio’da, 1907’de Iowa’da “acılar içinse kıvranan hastaların öl-dürülebilmesine” ilişkin kanun tasarıları hazırlanmış fakat Federal Devlet

22 Kemal Güven, Kişilik Hakları ve Ötanazi, Ankara 2000, s. 6.

23 M. Çağlayan, Ötanazi ve İntihar, AD, LVII, 1966, s. 7.

24 Bayraktar, 150.

25 Elçioğlu/Gündüz/Köşgeroğlu, 65.

26 Bafra, 3.

27 Çağlayan, 13.

onaylamadığından yürürlüğe girememiştir²⁸. Sovyet Rusya'da ise 1922'de rıza üzerine acıma duygusu ile adam öldürmenin cezasının hafifletileceği kabul edilmiş ve bu da bir süre sonra yürürlükten kaldırılmıştır²⁹.

1947 yılında 2000 Newyork'lu doktor ötanazinin kanuni hale gelmesi için bir beyanname imzalamışlardır. Bu beyannamede, Newyork'ta şifası mümkün olmayan bir hastalığa maruz kalmış olan bir kişinin, 21 yaşını bitirmek ve şuuru yerinde olmak şartıyla mahkemeye müracaat edip alacağı kararlarla kendisine ötanazi uygulanmasını isteyebilmesi talep ediliyordu³⁰.

Diğer taraftan eski Türklerde ötanazi ile ilgili bilgilere sahip değiliz. Bununla birlikte genel olarak hayat felsefelerinden hareketle eski Türklerin ötanaziye bakışları tahmin edilebilir. Şöyle ki, her şeyden önce eski Türklerin insan hayatına büyük önem verdiklerini biliyoruz. Gerçekten Hunlarda bir kimseye kılıç çeken yani öldüren kimsenin öldürülmesi³¹ bu hususu açıkça göstermektedir. Ayrıca eski Türklerde kâinatın yaratıcısı olarak bir Tanrı inancı vardı. Eldeki belgelerden ve yapılan törenlerden ahirete inandıkları da anlaşılmaktadır³². Eski Kazak ve Kırgızlarda intihar edenlerin ayrı bir mezarlığa gömülmelerini³³ ahiret inancının bir göstergesi saymak gerekir. Buradan hareketle o devirde intihar ile ötanazi arasında fark görülmediği, dolayısıyla ötanaziye de sıcak bakmadıkları sonucu çıkarılabilir.

III- SEMAVİ DİNLERDE ÖTANAZİ

A- YAHUDİLİK VE HRİSTİYANLIK'TA ÖTANAZİ

Yahudiliğin temel esaslarından olan “On emir” in altıncısı “adam öldürme” yasağıdır³⁴. Bu üçüncü kişiler kadar kişinin kendisini öldürmesini de kapsamaktadır. Nitekim Kur'an da konu ile ilgili olarak “İsrailoğullarına şöyle yazdık: “Kim, yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya karşılık olmaksızın (haksız yere) bir cana kıyarsa bütün insanları öldürmüş gibi olur. Her kim de bir canı kurtarırsa bütün insanları kurtarmış gibi olur.”³⁵ denilmektedir. Aynı şekilde Hristiyanlık'ta Tanrı doğadaki her şeyin sahibi ve belirleyicisidir.

28 Bayraktar, 173

29 Bafra, 4.

30 Çağlayan, 14.

31 Üçok/Mumcu/Bozkurt, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 2000, s. 15.

32 S. Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947, s. 72-73.

33 Arsal, 162.

34 Kitab-ı Mukaddes, Çıkış, XX, 1-7; Tesniye, V, 6-21.

35 Kur'an, Maide 32.

Tanrı insana hayat verir ve yine o hayatı ancak kendisi alabilir. İnsan kendi yaşamına son veremeyeceği gibi başkasının da hayatına son veremez. İnsan, bırakınız kendi bedenine son vermesini, onda tahribat ve (estetik dışında) tadilat dahi yapamaz³⁶. Hristiyanlık inancına göre hayattaki acılar insanı olgunlaştırır ve Hz. İsa gibi Tanrıya yaklaşmanın yolu acılara katlanmaktan geçer. Bu bedenler bize emanet olarak verilmiştir. Çektiğimiz acı veya ıstıraplar ne kadar çok olursa olsun, başkasına ait olan bir şeye asla hainlik ve nankörlük etmemeliyiz. Dünyada çektiğimiz acılara ve ıstıraplara son vermek için Tanrı sözü olan ve Tanrı sözünde de açıkça yasakladığı bir şeyi meydana getirirsek, sonsuz ve ebedi dünyadaki çekeceğimiz acılar bundan daha az olmayacaktır. Nitekim İncil’de şöyle denmektedir: “Kendine biçim verenle çekişenin vay haline! Kil, topraktan yapılmış çömlek parçası, kendisine biçim verene, “Ne yapıyorsun? Yarattığın nesnenin tutacağı yok” diyebilir mi? Babasına, “Dünyaya ne getirdin?” Ya da annesine “Ne biçim şey doğurdun?” diyenin vay haline! İsrail’in Kutsalı, O’na biçim veren RAB diyor ki; “Çocuklarımla geleceği hakkında beni sorgulayabilir, ellerimin yaptıkları hakkında bana buyruk verebilir misiniz? Dünyayı ben yaptım, üzerindeki insanı ben yarattım. Benim ellerim gerdi gökleri, bütün gök cisimleri benim buyruğumda.”³⁷.

Ayrıca Hristiyanlıkta öldükten sonra tekrar dirilme ve hesap verme vardır. Eğer insan kendisine emanet olarak verilen bedeni kendi iradesi ile yok ederse bunun hesabını vermekte zorlanır. Nitekim kutsal kitapta “Diriliş yoksa ölümler için vaftiz edilenler ne olacak? Ölümler gerçekten dirilmeyecekse, insanlar neden ölümler için vaftiz ediliyorlar?”³⁸.

Yine belirtmek gerekir ki biz doğarken kendi kararımızla doğmadığımızdan kendi kararımızla ölümü tercih edemeyiz. Bu bağlamda acı çeken bir insanın yaşamına son vermek acı çeken bir insana merhamet göstermek değildir. Bilakis Tanrı sözüne karşı gelmektedir. Çünkü kişiye o bedeni ve ruhu kendisi vermemiştir ki onlara son vermeye hakkı olsun. Merhamet yalnızca Tanrı tarafından edilebilir, bir insan diğer bir varlığa yalnızca üzülebilir. Onun çektiği acı ve ıstıraplar için üzülebilir ve yalnızca onun için dualar edebilir. Nitekim Davud “Su gibi dökülüyorum, bütün kemiklerim oynaklarından çıkıyor; yüreğim balmumu gibi içimde eriyor. Gücüm çömlek parçası gibi kuru, dilim damağıma yapışıyor; beni ölüm toprağına yatırdın. Köpekler kuşatıyor beni, kötüler sürüsü çevremi sarıyor. Ellerimi, ayaklarımı deliyorlar. Bütün kemiklerimi sayar oldum. Gözlerini dikmiş, bana bakıyorlar. Giysilerimi

36 Güven, 53.

37 İncil, Yeşaya 45:9-12.

38 İncil, 1. Korintliler 15:29.

aralarında paylaşıyorlar, elbisem için kura çekiyorlar. Ama sen, ya Rab, uzak durma; Ey gücüm benim, yardımına koş!” diyerek hastalığında Rab’ın yardıma koşmasını istiyor. Ötanaziye düşünmek bir tarafa ölmeyi bile arzu etmiyor. Çünkü tanrı insanı yarattıktan sonra onu terk etmez bilakis onunla devamlı ilgilenir. “Bu nedenle içim sevinçle dolu, yüreğim coşuyor, bedenim güven içinde; çünkü sen beni ölümler diyarına terk etmezsin, sadık kulunun çürümmesine izin vermezsin.”³⁹ hükmü bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Ayrıca ötanazi gerçek bir kurtuluş değildir. Ötanazi yalnızca geçici ve dünyasal bir kurtuluştur. Bu yaratılışa ve emirlere karşı gelecek bir kurtuluştur. Bu aynen bir askerin, kışın soğukta bir gece nöbetine gitmemek ve o anda birkaç saat uyumak için nöbete çıkmayıp daha sonra da firar etmesine benzer. Birkaç saatlik uykunun cezasını belki de ömür boyu çekecektir.

Özetle yaşam ve ölüm, üzerinde kolay konuşulacak konular değildir. Böyle içinden çıkılması zor konularda bize yol gösteren Tanrı’nın sesine kulak vermek gerekir. Hristiyan doktrine göre yaşamın değeri Tanrı’nın bakış açısına göre tartışılmaz derecede yüksektir. Özellikle insan yaşamı kutsaldır. Çünkü insan, Tanrı benzeyişinde yaratılmıştır. Bu, yaşam ve ölüm noktasındaki bütün tartışmalarımızın başlangıç noktasıdır. Kutsal kitapların öğretisinde tek yaratıcı, her şeyin sahibi, besleyeni, doyurana, karar vereni, yaşam vereni Tanrı’nın kendisidir. Bütün yaşam Tanrı’dan gelmiştir. İnsanı yaratan Tanrı’dır, insana soluk veren kendisi olduğu gibi soluğu alacak olan da O’ dur. Yaşam Tanrı’dan bir armağan, hem de en büyük armağandır. Nitekim Eyüp şöyle diyordu: “Bu dünyaya çıplak geldim, çıplak gideceğim. Rab verdi, Rab aldı, Rab’bin adına övgüler olsun!”⁴⁰

Görüldüğü üzere geleneksel Hristiyanlık inancı her türlü ötanaziye günah saymaktadır. Bu inanca göre hayat insana tanrı tarafından bir ödül olarak verilmiştir. Bu sebeple ne doğrudan kendisi ne de başkası vasıtası ile kişi, hayatına son veremez⁴¹. Roman Katolik Kilisesi de, yayınladığı deklarasyonla, “ölüme sebep olan işlemi yapmak(aktif ötanazi), ölümü önleyebilecek olan işlemi yapmamak(pasif ötanazi)” olarak tanımladığı ötanaziye karşı çıkmıştır⁴².

Hristiyanlık dünyasını ruhani liderliğini üstlenen Papa başkanlığında toplanan 5.5.1980 tarihli II. Vatikan Ekümenik Konsüller Bileşiminde ötanazi üzerine bir deklarasyon yayınlanmıştır. Bu deklarasyonda; öncelikle

39 Mezmur, 16:9-10.

40 Eyüp 1;2 .

41 http://www.alleanzacattolica.org/idis_dpf/english/e_euthanasia.htm.

42 Helga Kunsel, “Euthanasia”, A Companion to Ethics (Ed. Peter Singer), Oxford 1993, p. 294.

Hıristiyanlığın geleneksel yaklaşımı dile getirildikten sonra ölümün çok yaklaştığı zaman, sadece sıkıntı veren ve tahammülü zor bir yaşamı uzatmaya yarayan tedavi yöntemlerini reddetme karar ve yetkisinin kişiye tanınmasının caiz olduğu vurgulanmıştır⁴³.

Çok yakın bir geçmişte Papa bir doktora yaptığı değerlendirmede şunları söylemiştir: Bir insanın sınırlı ve ölümlü bir varlık olduğu unutulmamalı, ölüm kıyısındaki hastaları yaşatmak için tüm tıbbi ve teknik olanakların seferber edilmesi hem yararsızdır hem de hastaya saygısızlıktır. Sadece bilimsel tekniklere güvenilmesi umutsuz hastaların bazılarının tedavisinde haddini bilmezliktir. Ölmekte olanın sadece bedeni değil, ruhu da dikkate alınmalıdır.⁴⁴

B- İSLAM'DA ÖTANAZİ

İslam hukukuna ilişkin eserlerde ötanazi açıkça yer alan bir husus değildir. Bununla birlikte “(Savaş ve hâkim kararı gibi) haklı sebepler müstesna Allah’ın haram kıldığı cana kıymayın.”⁴⁵, “Birbirinizi öldürmeyin”⁴⁶ şeklindeki ayetler ile “Kim elinde bıçakla canına kıyarsa bıçak karnına saplanmış olarak cehennem ateşine getirilir, orada devamlı kalır. Kim zehir içmek suretiyle canına kıyarsa onu cehennem ateşinde içmeye devam eder”⁴⁷ ve bir savaşta yaralandıktan sonra kılıcıyla intihar eden bir kişi için Hz. Peygamber’in “bu kişi cehennemliktir”⁴⁸ şeklindeki hadislerden insanın kendi hayatına son vermesinin yasaklandığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında İslam’da intiharla ötanazi arasında fark görülmediğini söylemek mümkündür. Zira ayet ve hadislerden sadece sağlıklı insanların değil, ıstırap ve elem içindeki bir insanın ölümü tercihi bir tarafa, ölüm talebinde bulunması dahi hoş karşılanmadığı anlaşılmaktadır⁴⁹.

Bütün hukuk sistemlerinde olduğu gibi İslam hukukunda da insanın sahip olduğu en önemli hak, hayat hakkıdır⁵⁰. Çünkü hayatta olmak diğer bütün hakları elde edebilme ve kullanabilmenin ön şartıdır. İslam’da korunması istenen beş temel şeyden “canın muhafazası” na yani hayat hakkına ayrı bir

43 Güven, 64.

44 www.netbul.com.tr.

45 Kur’an, İsra, 33.

46 Kur’an, Nisa, 29.

47 Buhari, Tıb, 56; Müslim, İman 175.

48 Buhari, Cihad, 77.

49 Buhari, Temenni, 6.

50 Muhammed Gazali, el-Mustasfa, C. I, Bulak 1976, s. 288.

önem verilmiştir. Nitekim bir ayette “Gönlü imanla dolu olduğu halde, inkâra zorlanan hariç, kim iman ettikten sonra Allah’ı inkâr eder, kalbini inkâra açık tutarsa, Allah’ın gazabı onların üzerinedir.”⁵¹ hükmüne göre inkara zorlanan kişi canını kurtarmak için inkar ettiğini söyleyebilir. Keza aç veya susuz kalan bir kimsenin canını kurtarabilmek için normal zamanda yasaklanmış olan şeyleri ölmeyecek kadar yiyip içebileceği de Kuran’da hükme bağlanmıştır⁵². Eğer bu durumdaki kişi söz konusu (şarap, domuz eti gibi) şeyleri yememek suretiyle ölecek olursa dinen sorumlu olur⁵³.

İnsana hayat hakkı, Allah tarafından verildiği için kutsaldır. Ancak belirtmek gerekir ki bu hak, mülk olarak değil, emaneten verilmiştir. Emaneti de ancak emanet veren alabilir. Kişi bu emaneti sadece korumakla görevlidir. Bu sebeple bir kişi, savaş ve hâkim kararı gibi, meşru bir sebep olmaksızın başkasının hayatına son veremeyeceği gibi kendi hayatına da son veremez⁵⁴.

İslam ceza hukukunda kişilerin hayat haklarına yöneltilen haksız saldırılara karşı çok ağır cezai yaptırımlar öngörülmüş olması da bu sistemin hayat hakkına verdiği önemi gösteren başka bir husustur⁵⁵. Hatta insanın başkasının hayatı bir tarafa bir organını yok etmesi de kısas gibi en ağır bir karşılık ile cezalandırılmıştır⁵⁶.

Yine söz konusu suçların, had, kısas ve ta’zir şeklindeki dünyevi cezalarının yanında büyük günah olarak kabul edilmesi de insan hayatına verilen önemi göstermektedir. Gerçekten Kuran’da konu ile ilgili olarak “Kim, yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya karşılık olmaksızın (haksız yere) bir cana kıyarsa bütün insanları öldürmüş gibidir.”⁵⁷ denilmektedir. Keza “Kim bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde ebedi kalacağı cehennemdir. Allah ona gazab etmiş, onu lanetlemiş ve onun için büyük azab hazırlamıştır”⁵⁸ hükmü kasten adam öldürmenin dini hükmünü açıkça ortaya koymaktadır. Ayetin genel ifadesinden öldürmenin, acı dindirme saiki ile yapılmış (ötanazi) olsa dahi fark etmeyeceği anlaşılmaktadır.

Bütün bu verilerden anlaşılacağı üzere İslam hukukuna göre insanın hayatına son verme hakkı yoktur. Kişinin, olmayan hakkını başkasına

51 Kur’an, Nahl, 106.

52 Kur’an, Bakara, 173,

53 Serahsi, Mebsut, C. XXIV, Beyrut 1978, s. 48.

54 İbrahim Şatibi, el-Muvafakat, C. II, Beyrut 1994, s. 324.

55 Sözelimi bkz. Kur’an, Bakara, 178; Maide, 45; Buhari, Diyat, 6, 8; İbn Mace, Diyat, 8.

56 Buhari, 32; Muhammed Ebu Zehra, el-Cerime, Kahire 1976, s. 506.

57 Kur’an, Maide 32.

58 Kur’an Nisa, 93.

devretmesi de söz konusu olamaz. Dolayısıyla hekim ile hasta veya kanuni temsilcisi arasında ötanaziye ilişkin yapılan bir sözleşme de yok hükmündedir. Ötanazi çeşitlerini nazara alarak bu hususta şu hükümler ortaya konabilir:

1) Aktif Ötanazi: İyileşmesi tıbben mümkün olmayan bir hastanın acı ve ıstırabını gidermek amacı ile hayatına son verecek maddelerin kendisinin veya kanuni temsilcisinin isteği üzerine kullanılmasına aktif ötanazi dendiğini yukarıda ifade etmiştik. İslam hukukuna göre, aktif ötanazide kişi kendisinin öldürülmesine rıza göstermekle kendisini öldürmüş yani intihar etmiş durumdadır⁵⁹. İslam'a göre kişinin tedaviyi red etme hakkı yoktur. Zira burada hakların çatışması söz konusudur ve hayat hakkı önce gelmektedir. Nitekim Hz. Peygamber açıkça "Tedavi olunuz. Çünkü Allah, ihtiyarlık hariç, dermanını vermediği hiçbir derdi yaratmamıştır"⁶⁰ buyurmuştur. Bu nedenle mesela diyalize girerek yaşayan böbrek hastasının tedaviyi terk etmesi bir nevi intihardır⁶¹.

Fıkıh ve İslam ceza hukukuna ilişkin eserlerde ötanazi, adam öldürmede kısasın düşüren hallerden, öldürülen kimsenin rızası kısmında ele alınmıştır⁶². Aktif ötanazi, maktülün rızası ile gerçekleştiğine göre burada ilk olarak kişinin böyle bir hakkının olup olmadığı ikinci olarak ise bir kişinin kendisinin öldürülmesine rızasının bulunması halinde katilin cezai sorumluluğunun ne olacağı üzerinde durmamız gerekir. Kişinin kendisini öldürme hakkı olmadığı gibi, kendisinin öldürülmesine rıza gösterme hakkı da yoktur. Zira hayat hakkına ancak nassın izin verdiği durumlarda dokunulabilir. Nasda da kişinin hayat hakkının savaş ve kısas dolayısıyla hakim kararı ile sona erdirileceği hükme bağlanmıştır⁶³. Bu durumda maktülün rızası fiili suç olmaktan çıkarmaz. Dolayısıyla fail bu fiili dolayısıyla cezalandırılır.

Maktülün rızası üzerine onu öldüren kişinin cezasının ne olacağına hususu hukukçular arasında tartışmalıdır:

59 Hayreddin Karaman, *Hayatımızdaki İslam*, İstanbul 2003, s. 406; Ali Kaya, *İslam Hukukuna Göre Ötanazi*, UÜİFD, C. VI, S. VI, Bursa 1994, s. 133 vd.; Yaşar Yiğit, *İslam Ceza Hukukuna Göre Ötanazi*, Diyanet İlmi Dergi, C. 36, S. 2, Nisan 2002, s. 37 vd; Din işleri yüksek kurulunun konuya ilişkin mütalaası için bkz. www.diyanet.gov.tr ; <http://www.islam-online.net/livefatwa/english>.

60 Tirmizi, Tıp, 2.

61 Karaman, 406.

62 Abdülkadir Udeh, *Teşri'ul-Cinaıyyi'l-İslamiyyi*, Beyrut 1993, s. 441; Mustafa Avcı, *Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar*, İstanbul 2004, 67.

63 Maide 32.

Katile Kısas Gerekir Görüşü: Malikî mezhebinde hakim olan görüşe göre, maktul öldüğüne ve kendisini savunamayacağına göre katillerin böyle bir savunmaya yönelmemeleri için cezada herhangi bir değişiklik yapılamaz, yani kısas uygulanır. Hatta maktul önceden katilden diyet alınmaması için onu ibra etse dahi durumda değişiklik yapılmaz. Çünkü maktulün onu bu hussusta ibra etmek gibi bir hakkı yoktur⁶⁴. Keza Hanefî hukukçu Züfer'e göre de maktulün rızası şüphe oluşturmadağı için faile kısas gerekir⁶⁵.

Katile Diyet Gerekir Görüşü: Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'e göre kendisinin öldürülmesine rıza gösteren bir kimseyi öldüren kişi, kısasa değil, diyete mahkûm edilir⁶⁶. Zira burada maktulün rızası bir şüphe oluşturur ve şüpheler de kısası düşürür⁶⁷. Maliki hukukçu Sahnun da bu görüştedir⁶⁸.

Katile Ta'zir Gerekir Görüşü: Bir kısım Maliki hukukçu ise bu durumdaki katile ne kısas ne de diyet gerekeceğini bunun yerine ta'zir ile cezalandırılacağını ileri sürmüşlerdir⁶⁹.

Katilin Cezalandırılması Gerekmez Görüşü: Bir kısım Şafiî hukukçu ile Hanbelî hukukçulara göre ise, bu durumda hekim ne kısasa ne de diyete mahkûm edilir. Ölen kimsenin kanı hederdir⁷⁰. Çünkü ölen kimse kendisinin öldürülmesine izin vermiştir. Öldürülmesine izin, cezanın affı gibidir⁷¹. Hatta bu durum bir kişinin kendi malını telef etmesi için başkasına izin vermesine benzer⁷².

Sonuç olarak maktulün rızası, öldürme fiilini suç olmaktan çıkarmakta sadece suçun oluşmasında bir şüphe oluşturduğu için cezayı azaltmakta veya ortadan kaldırmaktadır. Bize göre, kısas olmasa bile, diyet cezası verilmesini savunan görüş daha isabetli görünmektedir. Zira bir kimseyi öldürmek isteyen kişi önce zorla ona bir evrak imzalatarak kendi rızası dahilinde öldürdüğünü savunabilir. Maktulün kendi hakkını savunma imkanı olmadığından bir çok cinayete rızası alınmış şekli verilebilir.

64 Udeh, I/441; Ebu Zehra, I/428.

65 Kasani, V/236; Udeh, I/441.

66 Kadıhan, Fetevay-ı Kadıhan (Fetevay-ı Hindiyî C.III Kenarında), Beyrut 1986, s. 441.

67 Kasani, Bedaiüs-Sanayi fî Tertibi's-Şerayi, C. VII, Beyrut 1986, s. 237.

68 Udeh, I/442.

69 Udeh, I/441.

70 Muhammed Şirbini, Muğni'l-Muhtac, C. IV, Yy, 1958, s. 11.

71 Udeh, I/442.

72 Vehbe Zuhayli, el-Fıkhü'l-İslamî ve Edilletühü, C. VI, Dımaşk 1989, s. 260.

2) Pasif Ötanazi: Hastanın yaşamının devamı için gerekli tıbbi tedavinin durdurulmasına pasif ötanazi dendiğini biliyoruz. Bunun klasik örneğini ise yaşam destek ünitesine bağlı bir kişi oluşturmaktadır. Bu durumdaki kişinin beyni kesin olarak bütün fonksiyonlarını yitirmiş, kalbi ve solunumu tamamen durmuş ve bu durumdan geri dönüşün artık imkânsız olduğuna hekimlerce karar verilmiş ise, yaşam destek ünitesinden çıkarılabileceğine olumlu bakan İslam hukukçuları vardır⁷³. Gerekçe olarak da bu durumda yani kendi haline bırakıldığında ölecek olan hastadan âlet çekilirse onu, âleti çeken kişinin öldürmüş olmayacağı, hastanın tabii olarak ölmüş olacağı gösterilmektedir. Buna göre aletin çekilmesi veya tedavinin kesilmesi, öldürmek değil, yaşam veya ölümü tabii şartlara bırakmaktır. Tedavinin devamı, yaşamasından ümit kesilmiş bir hastaya yeni eziyetler vermekten ve gerçek manada hayat sayılmayacak yaşantısını, yalnızca süre olarak uzatmaktan başka bir şey yaramayacaktır.

Ne var ki bu durumda dahi olsa kişinin yaşam hakkının sona erdirilmesini savunmak mümkün görünmemektedir. Zira bu kişi her hal u karda yaşam hakkına sahiptir. Hatta yaşam destek ünitesinin çekilmesine yakınlarının veya hakim onay vermesi de durumu değiştirmez⁷⁴. Gerçekten bu kişinin durumu, fıkıh kitaplarında geçen, bir kişinin ölüme terki, hapsi, aç susuz bırakılması veya boğulmakta olan kişinin durumuna büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Böyle bir durumda kişiyi ölüme terk eden kişinin cezası ile ilgili olarak İslam hukukçuları farklı fikirler ileri sürmüşlerdir. Ebu Hanife'ye göre bu durumdaki kişinin ölümü açlık veya hastalık sebebiyle olduğundan yardım etmeyen kimseye had gerekmez de ta'zir cezası verilir. Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'e göre ise, yardıma ihtiyacı olan kişiyi ölüme terk eden kişi diyete mahkûm edilir. Çünkü burada kasta benzer (şibh-i amd) bir öldürme söz konusudur⁷⁵. Malikîlere göre böyle bir tavrın kasten öldürmeden bir farkı yoktur. Şafiî ve Hanbelîler de temelde aynı fikirdedirler. Şu kadar var ki sonunculara göre bu durumdaki kişinin ölümü söz konusu fiillerin sonucunda olmalı başka bir sebep araya girmemelidir⁷⁶. Görüldüğü üzere ihmal suretiyle bir kişinin ölümüne sebep olan kişi, aynen kasten adam öldürmede olduğu gibi, adam öldürme suçunu işlemiş sayılmaktadır. Bu nedenle yaşam destek

⁷³ Karaman, 406; www.diyaret.gov.tr

⁷⁴ Ali Bardakoğlu, Katil, DİA, C: XXV, s. 46; Avcı, 68.

⁷⁵ Kasani, VII/234; İbn Abidin, V/386. Osmanlı devletinde de bu görüş esas alınmıştır. Nitekim Behçe'nin bir fetvasında "Zeyd Amr'ı bağlayub arz u eyyam-ı hârrede güneşde bırakub gitdikde Amr halas olmayub hararet-i şemsden fevt olsa Zeyd'e diyet lazım olur" (Çeşmizade Muhammed Halis Efendi, Hulastü'l-Ecvibe, İstanbul 1325, s. 183.

⁷⁶ İbn Kudame, VII/643.

ünitesindeki kişiyi bu destekten çıkaran kişinin de İslam hukuku açısından adam öldürme suçunu işlediğini kabul etmek gerekir. Çünkü hekimin görevi kişiyi ölüme terk etmek değil, imkânlar ölçüsünde tedavi ve yaşamasını sağlamaktır.

SONUÇ

Ötanazi, tıp biliminin verilerine göre iyileşmesi mümkün görünmeyen bir hastalığa tutulmuş ve dayanılmaz acılar içerisinde olan kişinin hayatına, onun veya yakınlarının talebi üzerine hekim tarafından son verilmesidir. Ötanazi sıradan ölüm ve intihardan farklı olarak tıp kadar hukuk, felsefe, sosyoloji ve din gibi birçok alanı ilgilendirmektedir. Bu nedenle hukuk tarihi boyunca insanları meşgul eden önemli konulardan birisi olmuştur. Çünkü ötanazi, her zaman hem taraftarı hem de karşıtı bulunan bir konu olmuştur. Ötanazi, aktif ve pasif ötanazi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Aktif ötanazide hekimin söz konusu hastanın yaşamını kısaltmak için ilaç vasıtası ile doğrudan müdahalesi söz konusudur. Bu tür ötanaziye hukuk tarihinde zaman zaman rastlanmıştır. Ancak üç semavi din ve günümüzdeki hukuk sistemleri, Hollanda dışında, aktif ötanaziyi kabul etmemektedirler. Pasif ötanazi ise, insan yaşamının devamı için zorunlu bir kısım tedavinin durdurulması veya geri çekilmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Yaşam destek ünitesinin çekilmesi bu durumun klasik misalidir. Bu tür ötanaziye, açık hükümler bulunmamakla birlikte semavi dinlerin ruhuna uygun olduğu ileri sürülmektedir. Ancak başkasının hayat hakkı hususunda bu kadar rahat konuşmanın doğru olduğu söylenemez. Öldü dendiği halde uzun süre yaşayan insanlara her zaman rastlanmaktadır. Ayrıca tıbbın imkânları her an gelişmektedir. Dolayısıyla o durumdaki kişinin her an yeniden normal hayata döndürülmesi imkân ve ihtimal dâhilindedir. İnsanlığın, devletin ve hekimin görevi hastanın iyileşmesi için elden gelen bütün gayretleri ortaya koymaktır. Yoksa başkalarının hayatı üzerinde karar vermek değildir. Bu durum ötanaziden ziyade bizi öjeniye yani yaşamak sadece sağlıklı insanların hakkıdır, anlayışına götürebilir. Bu nedenle dikkatli olmak kötülüğe giden yolları açmamak gerekir.